

## Տ. ԳՐԻԳՈՐ Ժ. ԶԱԼԱԼԲԵԳԵԱՆ

247. Գրիգորի ընտրութեան պարագաները պատմուած եղան Կիրակոսի դէմ եղած հակառակութեանց հետ: Իւր նախընթացին վրայ լիուլի տեղեկութիւն չունինք: Զաւալբեգեան մականունը Զաւալ Բէգի կամ Զէլալ պէյի մը զաւակ կամ սերունդ եղած ըլլալը կը ցուցնէ: Հայրենեօք Արարատցի կամ Սիւնեցի կ'երևի այն կուսակցութեան պետը ըլլալէն. և թերևս Յովհաննէս Հերմոնեցիին աշակերտներէն է, զի անոր պաշտպանութիւնը վայելեց: Մակուեցի մականունը, որ և Արտազեցի կամ Սուրբ-Թադէոսեցի, պարզապէս իւր եպիսկոպոսական վիճակէն առնուած է: Յանկարծ կ'երևի նա իբր Վաղարշապատի Ժողովին նախագատիւ անդամներէն մին և իբր կաթողիկոսական ընտրելի, թէ և չյաջողեր նպատակին հասնել: Երկու տարի ետքը Կիրակոսի դէմ կազմուած կուսակցութիւնը կը բարձրացնէ զայն յաթոռ, և թէպէտ հնար չէ զինքն անմասն կարծել այդ կուսակցական յուզումներէն, սակայն հարկ է ճանչնալ թէ տգեղ քայլերու մէջ գործօն դեր չըստանձնեց, և անձամբ մէջտեղ չնետուեցաւ, և գործն աւարտելէն ետքն ալ՝ իւր նախորդին և հրաժարեալ կաթողիկոսին հետ խոհական ընթացք մը պահեց: Այլ առաւել քան զառաւել կը բարձրանայ Գրիգորի արժանիքը, երբ դիտենք թէ, թէպէտ Կիրակոս լաւ սկզբնաւորութիւն էր ըրած, այլ ժամանակին կարճութեամբ մեծ շինութիւններ չէր կրցած գլուխ հանել, մինչ Գրիգոր, որ բաւական երկար պաշտօնավարութիւն վայելեց, ունի զաշխատանս ի սուրբ աթոռոջս; վանդի նախապէս սա նորոգեաց զշինուածս սրբոյ աթոռոյն ի ներքուստ և արտաքուստ, զմլքատու գիւղօրայս առնելով հաստատուն դիւանական և դատաստանական գրովք տաճկականօք (Զամբն 19):

248. Հակառակ այդ յաջող պայմաններուն և օգտակար արդիւնքներուն, Գրիգոր հանդարտ ժամանակ չունեցաւ ոչ ներսէն և ոչ դուրսէն: Դուրսէն իւր օրով խափանուեցաւ այն հայրապետական միութիւնը և միութենէն սպասուած զօրութիւնը, որ պիտի բարձրացնէր էջմիածնայ աթոռը: Նաև Զաքարիա Աղթամա-



րի կաթողիկոսը ետ կեցաւ այն հպատակութենէն զոր յայտներ էր էջմիածնի աթոռակալին հանդէպ: Կիրակոսի անձը և Վասպուրականցիներուն ազդեցութիւնը դիւրացուցեր էին այդ միութիւնը, որ դադրեցաւ երբ Կիրակոս աթոռէ հեռացուեցաւ և Վասպուրականցիներ աթոռէն վտարուեցան: Չինք կարող ճշտել թէ ինչ մաս ունեցան Մեծոփեցիին և իրենները Ձաքարիայի այդ փոփոխուելուն մէջ, դի մեզ հասած գրչագիրներ, որ Վասպուրականի վանքերուն մէջ գրուած են, Կիրակոսի անունը կը յիշեն իբր կաթողիկոս. և մտադրութեան արժանի է 1446-ին Վանի մէջ գրուած Յայսմաուրը մը, որ Կիրակոսի և Ձաքարիայի անունները միասին կը յիշէ իբր կաթողիկոս (Փիրդ. 154): Այդ փոքրիկ նշանը առաւել ևս կը լուսաբանէ Ձաքարիայի բռնած ընթացքը, որ Գրիգորէ բաժնուելով, էջմիածինէ բաժնուիլ չէր մտածէր, այլ կ'ուզէր մանաւանդ էջմիածինը իւր ուղղութեան յարմարցնել և իւր կողմը պահել: Իրօք ալ 18 տարի յամառ շանքերէ ետքը յաջողեցաւ ալ քաղաքական զօրութեամբ իբր կաթողիկոս նստել էջմիածնի մէջ, ինչպէս պիտի տեսնենք:

249. Նոյն ձախող հետեանքը Կելիկիոյ մէջ ալ տեսնուեցաւ: Մուսարէգեանց մեռեր էր 1441 կամ 1442-ին Վիրապեցիի ընտրութենէն քիչ ետքը, Կիլիկեցիք արդէն հաւանած էին Վաղարշապատի ժողովին, Ալին կորսուիլն ալ զօրաւոր փաստ մը նրկատուած էր, և Սիսի աթոռը բնական կերպով խափանուած էր, և նորէն չէր ալ սկսէր, եթէ էջմիածնի շփոթութիւնները միտքերը չխանգարէին: Այլ երբ այնտեղ երկպառակութիւններ տիրեցին, Կելիկեցիները միտք դարձուցին իրենց դադարեալ աթոռը վերանորոգելու, և գործին գլուխ կանգնեցաւ Կարապետ Եւդոկիոյ եպիսկոպոսը, որուն անարգանօք կ'ալկնարէ Մեծոփեցին, թէ զոնալ սրէց մի աշխարհի, որ ի նոցանէ էր ձեռնադրեալ Կարապետ անուն, դարձեալ վերստին հակառակութեամբ կաթողիկոս եղիլ (Կոստ. 85): Բայց մէկդի առնելով հակառակ աթոռ մը նորոգելու պարագայն, Կարապետ իբր կարող և շինարար անձ մը նկատուած է յիշատակարաններու մէջ: Կաթողիկոսութեան առաջին պայման Աջն էր, և հետևարար Կարապետ ալ Ալին գլխուն սկսաւ իւր ձեռնարկը (Սիսուան 224), և աթոռը հինգ տարի դատարկ մնալէն ետքը, յանկարծ 1446-ին նորոգուեցաւ Կարապետի ձեռով, ոչ ևս իբր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան օրինաւոր յաջորդութիւն այլ իբր ինքնեքին ստեղծուած նոր աթոռ մը: Կարապետ իւր կազմած կաթողիկոսութեան հաստատութիւնը ստացաւ Եգիպտոսի սուլտանէն 1447-ին, տարեկան 300 դահեկան տուրքի պայմանով: Պօղոս Դառնեցիին օրէն շինուած ս. Աննայի կաթողիկոսա-



րանն ալ նորոգեց 1448-ին, և հոն հաստատեց իւր աթոռը: Կա-  
րապետի ժամանակ և անոր ձեռքով մէջ տեղ հանուած Աջը, մին-  
չև այսօր կը մնայ Սիսի մէջ, և ճշմարիտ Աջին խնդիրը զբաղե-  
ցուցած է հաւատացեալներու բարեպաշտութիւնն ալ: Սակայն քանի  
որ երկու կողմերն ալ կ'ընդունին Աջին նախապէս անյայտանալը,  
եւ քիչ ետքը էջմիածնի մէջ յայտնուիլը, և հինգ տարի անհա-  
կառակ պատուուիլը, յայտնի է թէ անագան և նպատակաւոր ձե-  
ւով մէջտեղ հանուած Աջը զուրկ կը մնայ վաւերականութեան  
փաստէն: Արդէն իբր Աջ պատուուած մասունքներ երբեք բա-  
զուկէ՛ մը ամբողջ ոսկրները չեն պարունակեր, այլ օրհնութիւն  
տուող ձեռքի նմանութեամբ մասնատուփեր են, որոց մէջ միայն  
կտոր մը մասունք ագուցուած է:

250. Աղթամարի և Սիսի աթոռներուն բաժանումէն զատ,  
ներքին գծութիւններ ալ ունեցաւ Գրիգոր կաթողիկոս, որով-  
հետեւ փառասիրական ձգտումներու ոյժով և անուղիղ միջոցներով  
աթոռ բարձրացած էր, չէր կարող ինքն ալ չղգալ նոյնտեսակ  
միջոցներու հակազդեցութիւնը: Թերեւս նոյն իսկ իրեններէն իրեն  
դէմ ելլողները տկարացնելու և Վասպուրականցիները իր կողմը  
շահելու համար, պատուաւոր դիրք մը ստեղծեց Կիրակոսի, և  
ինքզինքը աւելի կաթողիկոսակից քան թէ կաթողիկոս ցուցնել  
կը բաղձայր: Այդ ձևը, այսինքն կաթողիկոսի մօտ կաթողիկոսակից  
պահելու դրութիւնը, տարապարտ ընդարձակութիւն առաւ ա-  
պագայի՝ մէջ, և սկսաւ կաթողիկոսներու ձեռքը իբրև միջոց ծա-  
ռայել հակառակորդներ շահելու և կողմնակիցներ աւելցնելու: Կա-  
թողիկոսակիցի կամ աթոռակիցի դրութեան հեղինակութիւն  
տուողը եղած էր Գրիգոր Վկայասէրը, որ նախ Դէորդ Լոռեցիին  
և յետոյ Բարսեղ Անեցիին կաթողիկոսական օծում և իրեն հա-  
մահաւասար իշխանութիւն տուաւ առանց ինքն կաթողիկոսու-  
թենէ հրաժարելու, կերպով մը լիազօր փոխանորդութիւն կամ  
լիազօր տեղակալութիւն մը ստեղծելով: Անկէ ետքը ուրիշներ  
չունինք այդ կերպարանով ճոխացած, մինչև որ գրեթէ յակա-  
մայից կը նորոգուի Զալալբէգեանի և Վիրապեցիի վրայ, և այդ  
վերջինին մեռնելէն ետքը, իբրև սովորական միջոց կը սկսի գոր-  
ծածուիլ հակառակորդներ լռեցնելու համար: Զալալբէգեանի  
գիւտը այնչափ ընդարձակուեցաւ, որ մինչև չորս ու հինգ կաթո-  
ղիկոսներ ալ տեսնուեցան միևնոյն ատեն և միևնոյն աթոռի ա-  
նունով:

251. Կաթողիկոսներու սովորական ցուցակները, անխտիր  
շարքին անցուցած են թէ կաթողիկոսներու և թէ կաթողիկոսա-  
կիցներու անունները: Մենք պինդ բռնելով եկեղեցական օրէնքը,



որ մէկ աթոռի վրայ մէկէ աւելի աթոռակալ չճանչնար, և նկատելով որ կաթողիկոսակիցներ, ինչ ալ ըլլայ իրենց անունը կամ վարած իշխանութիւնը, իսկապէս տեղակալներ և փոխանորդներ են և ոչ աթոռակալներ, և քանի որ բուն կաթողիկոսը դադարած չէ իւր պաշտօնէն, ուրիշի մը իրաւունք չկրնար ըլլալ անոր տեղը բռնել, այդ տեսութեամբ մեք չենք ընդունիր կաթողիկոսակիցները իբր կաթողիկոս հայրապետական գաւազանին անցնելու տարապարտ սովորութիւնը, և ոչ ալ կրնանք իբր բուն Ամենայն Հայոց հայրապետներ ճանչնալ: Վերապեցիին նկատմամբ փոփոխութիւնը ժողովով հաստատուեցաւ և իւր յօժարակամ հրաժարելով ամէն դժուարութիւն հարթուեցաւ, հետեւեալ 1443-էն անոր հայրապետութիւնը դադարած եղաւ, և Ջալալբէգեան իբր բուն հայրապետ ճանչցուեցաւ: Սակայն անոր օրով տեղակալութեամբ կամ բռնութեամբ հայրապետական աթոռը գրաւողները չենք կրնար իբր օրինաւոր կաթողիկոս ընդունել և գաւազանագիրքին անցնել, ցորչափ Ջալալբէգեան ոչ հրաժարեցաւ և ոչ ձեռնթափ եղաւ, և հետեւեալ շարունակ 23 տարիները՝ մինչև անոր մահը 1466-ին, Գրիգոր Ժ.ի անունով պէտք է մակագրել, իսկ ուրիշներուն անունները կը յիշուին միայն պատմական դէպքերու կարգին:

252. Սոյն միջոցին քաղաքական եղելութիւնները մեծ փոփոխութիւններ չեն ներկայել: Հայաստան բաժնուած էր Քարաքոյունլու և Աքքոյունլու Քուրդերուն մէջ, առաջիններուն կ'իշխէր Շահանշահ Փատիշահ (1437) իւր կեդրոնը ունենալով Թաւրիզի մէջ, և իրեն սահմաններն էին Ատրպատական, Պարսկահայք, Վասպուրական, Արարատ, Սիւնիք և Արցախ նահանգները, իրենց շրջականերով, որոց իւրաքանչիւրին կուսակալները, ինքնիշխան ամիրաներ էին, և ասոնցմէ մէկն էր Երևանի ամիրան Եաղուպ, որ նշանաւոր դեր ունեցաւ աթոռին տեղափոխութեան մէջ: Աքքոյունլուներուն իշխանն էր Օթման Սուլթան (1435), որուն յաջորդեց որդին Ջիհանգիր Սուլթան (1443), կեդրոնն էր Տիարպէքիր, և սահմաններն էին Միջագետք, Ծոփք, Աղձնիք և Տուրուքերան նահանգները, որք կը կառավարուէին կուսակալ ամիրաներով: Երկու ցեղերուն անդադար թշնամութիւնները աղետաբեր էին երկրին, որ իրենց պատերազմներուն ասպարէզն էր: Հզօրագոյն էին Քարաքոյունլուները, որք վերջէն Թաթարներուն վրայ ալ զօրացան և Լէնկթիմուրի ցեղէն Պուսայիտի ալ յաղթելով բովանդակ Պարսկաստանի տիրացան (1460), և իրենց հարկատու ըրին Աքքոյունլուներն ալ (1461): Իսկ Արևմտեան Հայաստանի և Կիլիկիոյ մէջ կը շարունակէր տակաւին Եգիպտա-



ցինքնու իշխանութիւնը (1447), թէպէտև Օսմանեան ինքնակալութիւնը հետզհետէ զօրանալով սկսած էր եգիպտացիներուն ձեռքէն գրաւել Փոքր Ասիոյ և Կիլիկիոյ մի մասը, Սուլթան Մուրատ Բ.-ի առաջնորդութեամբ (1421—1451), սրան յաջորդը Սուլթան Մէհմէմէտ Բ. Փաթիհ (1451—1481), Յունաց կայսերութեան մնացորդներն ալ ջնջեց և Կոստանդնուպօլիսն ալ առաւ (1453 մայիս 29) և այնտեղ հաստատեց իւր յաղթական ինքնակալութեան մայրաքաղաքը: Այդ ժամանակէն կը սկսի Հայոց բախտն ալ սերտ կերպով կապուիլ Օսմանեանց հետ, որք յատուկ պաշտպանութիւն կը շնորհէին Հայերուն: Հայերն ալ քաջալերուեցան զանազան կողմերէն գաղթիլ Օսմանեան սահմանները, և դադարեցան դէպ հիւսիս և դէպ հարաւ դիմող գաղթականներ, որք առաջին աւերածներու և կոտորածներու ժամանակ սովոր էին ցրուիլ մէկ կողմէն Խրիմ և Ղեհաստան և Մաճառաստան, և միւս կողմէն Ասորիք և Եգիպտոս:

253. Էջմիածինի դառնալով, Դրիֆորը շինարար ձեռնարկներու զբաղած կը գտնենք, Մայր Աթոռին նիւթական բարեգարդութեան հետամուտ, թէպէտ բարոյական բարձրութենէն շատ բան կորուսած էր Աղթամարի և Սիսի ինքնագլխութեան դիմելովը: Իւր կաթողիկոսութեան մինչև հինգերորդ տարին (1448) կենդանի էր Կիրակոս Վիրապեցին, և երկու կաթողիկոսներու միասին գտնուելը կարծես թէ սովորական դարձած էր, որով հազիւ թէ Կիրակոս կը մեռնի, Դրիֆորի բովը ուրիշ կաթողիկոսակից մը կը գտնենք Արիստակէս անունով, որուն ոչ ով ըլլալը և ոչ ուստից ըլլալը գիտենք, և ձրի ենթադրութիւններով ալ չենք ուզեր զբաղիլ: Հաւանականագոյն է կարծել թէ Զալարէգեան զգաց հակառակորդ կուսակցութեան մը կազմուիլը, և ուզեց զայն տկարացնել խմբակին զլիսաւորը կաթողիկոսակցութեան կոչելով: Արիստակէսի անունը իբր կաթողիկոս յիշուած կը գտնենք առաջին անգամ Կիրակոսի մահուան տարին Վան գրուած գրչագրի մը մէջ (Փրիդ. 158), բայց այսչափով չենք համարձակիր հետևցնել թէ Արիստակէս Վասպուրականցիներուն խմբակէն էր, և կերպով մը Կիրակոսի դերը վարելու կոչուած էր: Արիստակէսի տըրուած պաշտօնական անունը եղած է Աթոռակալ կոչումը, որ յետոյ իբրև մականուն ալ եղաւ իրեն. իբր զի այդ անունը կըրողներուն առաջինը եղաւ: Կոչուած է երբեմն նաև «Եպիսկոպոս Էջմիածնի» իբր զի կաթողիկոսակիցին պաշտօնն եղած է յատկապէս աթոռին տեղական և նիւթական գործերը կարգադրել, իբր զլուսնեքին տնտեսական մատակարարութեան: Ունեցած է կաթողիկոսական օժուժ և իշխանութիւն կոնդակ արձակելու, եպիսկոպոս



ձեռնադրելու և միևուր օրհնելու իբր իսկական կաթողիկոս Գրիգորի և Արիստակէսի յարաբերութիւնները միշտ հաշտ ու համերաշխ չեն եղած, վասն զի Արիստակէս ուզած է Գրիգորի վրայ ճշխանալ, և կերպով մը Գրիգորը մտցնել այն անուանական դիրքին մէջ, զոր կանուխէ՛ն Գրիգոր կազմած էր Կիրակոսի համոր:

254. Արիստակէսի պաշտօնի կոչուելովը չվերջացան Գրիգորի վտանգները: Զաքարիա Աղթամարի կաթողիկոսը չէր մոռցած Կիրակոսի ընտրութեան առիթին իւր ներքին նպատակին ձախողիլը և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան չհասնելը: Բայց աւելի ծանր եղած էր Կիրակոսի փոփոխութեամբ եղած հարուածը: որով ուրիշի մը անցած էր Ամենայն Հայոց աթոռը: Բայց լռեց ցորչափ կենդանի էր Կիրակոս, այլ անոր մեռնելէն անմիջապէս ետքը սկսաւ Էջմիածնի կաթողիկոս տիրողոսը գործածել (1448), առ ոչինչ սեպելով Զաւալբէգեանի կաթողիկոսութիւնը և ինքզինքը իւր Կիրակոսի յաջորդ հռչակելով: Բայց պէտք էր ոչ թէ անուճը միայն առնել այլ աթոռն ալ գրաւել, որ ղիւրին չէր, քանի որ Էջմիածնի մէջ բոլորովին անհետացած էր Վասպուրականցիներու կամ Աղթամարականներու ազդեցութիւնը: Սովորական պատմութեան համեմատ, ոմն Սարգիս վարդապետ, հարկաւ Զաքարիայի կուսակից, կը յաջողի Աջը Էջմիածինէ գողնալ, և Թաւրիզ տանել, Զաքարիայի տրամադրութեան ներքեւ: Միւս կողմէն Զաքարիա կաշխատի Զահանշահի համակրութիւնը շահել, իւր բովանդակ հարստութիւնն ու ճարտարութիւնը թափելով, անշուշտ չքաշուիր Գրիգորի և Արիստակէսի դէմ զրպարտութիւններ ալ յօդելով՝ զանոնք ֆիսասակար ցուցնել, և վերջապէս կը յաջողի Թաւրիզի մէջ Զահանշահէն հրովարտակ մը և Սարգիսէն Աջը առնելով, և այս երկու մարմնաւոր և հոգեւոր զէնքերով զօրացած, շիտակ երթալ Էջմիածին (1461), տեղացի ժողովրդէն ալ լաւ մաս մը շահել ներքին և արտաքին միջոցներով, Գրիգորն ու Արիստակէսը տեղեւոյնէ հալածել ու վտարել, և Էջմիածնի աթոռն ալ գրաւելով, զինքն հրռչակել Խնքնակալ պատրիարք ընդհանուր ամենայնի քրիստոնէականի ազգիս, որք են ընդ ամենայն ոլորտս տիեզերաց (Փիւրղ. 201): Այս է սովորական և ընդունուած պատմութիւնը իւր էական կէտերուն մէջ:

255. Սարգիս վարդապետի անունը և անոր աջագողութեան յիշատակը չեն գտնուիր Դավրիժեցիի պատմութեան մէջ, թէպէտեւ նա կը յիշէ Մուսաբէգեանցի ատեն Աջին Սիսէ գողցուելը: Դաւրիժեցիին լուսթեանէն քաջալերուած Սիմէն Երեւանցի կաթողիկոսը, յառաջ կը բերէ բոլորովին տարբեր պատմութիւն



մը, նա կը պատմէ թէ Աջը, որ Հռոմկլայի առման ատեն գերի ինկաւ (1292, և ոչ 1295 ըստ Սիմէոնի), այդ գերութենէն ետ չդարձաւ, հետեւելով թերևս Օրբէլեանի դբածին, (Բ. 192), և բուրովին մոռանալով Սմբատի աւելի հին և աւելի արժանահաւատ վկայութիւնը (Սմբատ 196), որ Աջին ետ եկած լինելը կը պատմէ: Սիմէոնի համեմատ հայրապետական աթոռը և Հայոց կաթողիկոսները, Անաւարդեցիէն սկսելով երկուքուկէս դար առանց Աջի ֆաթած կըլլան, որով տեղի ալ չէր ըլլար Մուսաբէգեանցի ատեն Աջին Սիսէ անյայտանալուն և Էջմիածին յայտնուելուն: Բայց այդ կէտը մոռնալով, յանկարծ ինքն իրեն կը հակասէ, երբ կը գրէ թէ ըստ ամենից՝ ձգրտապատում պատմադրաց յայտնեցաւ սուրբ Աջն Լուսաւորչին ի Էջմիածին, եւ նոյն կաթողիկոս ղտէր Կիրակոս (Զմբռ 8): Այդ խոստովանութենէն ետքն ալ կը շարունակէ պատմել թէ Աջը Եգիպտոս ֆաթ մինչև վերջ, և թէ Զահանշահ, որ ժամանակ մը Եգիպտոս ֆաթ և Լէնկթիմուրի մեռնելէն ետքը Թաւրիզ եկաւ, պէտք է Աջը մէկտեղ Եգիպտոսէ Թաւրիզ բերած ըլլայ, որով կըցաւ զայն ինքնաբերաբար Զաքարիայի ընծայ տալ, հռչակաւոր խաչվառով և ուրարով մէկտեղ (Զմբռ 9): Սակայն այդ պատմութիւնը, զոր Սիմէոն ուզած է յիշատակել, բոլորովին անհիմն կը յայտնուի, թէ Սմբատի յայտնի վկայութեամբ, թէ աթոռի տեղափոխութեան պարագաներով, թէ Եգիպտոսէ Թաւրիզ անցնելուն անյարիր ենթադրութեամբ, թէ նոյն ինքն Սիմէոնի ակամայ խոստովանութեամբ, և թէ վերջապէս ոչ մի վաւերական աղբիւրէ քաղուած չըլլալով: Այլ հաստատուն կը ֆաթ Սարգիս վարդապետի գողութիւնը և Թաւրիզի մէջ Զաքարիայի յանձնած ըլլալը:

256. Թէպէտ դժուար է մասնաւոր պարագաներէ բոլորովին կատարեալ պատմութիւն քաղել, սակայն յառաջ բերուած պատմական յիշատակներ բաւական են հաւաստել ազգային ընդհանրութեան վստահութիւնը, թէ Լուսաւորչի սուրբ Աջը, նոյն իսկ Էջմիածնի մէջ պահուածն է, որ Մուսաբէգեանցի ատեն քաղտագողի կերպով Սիսէ Էջմիածին տարուեցաւ: Թէ նոյն Աջն է որ Եգիպտացիներէն զբաւուած էր Հռոմկլայի առման ատեն, զոր յետոյ Հեթում Թագաւոր փրկանաւորեց, և որ առաջին դարերէ սկսելով հայրապետական աթոռին նուիրական սրբութիւնն էր եղած: Սոյն մէջ պահուած Աջը անագան մէջտեղ հանուած է Կարապետ Եղեղիացիի ձեռքով, և որ կրնայ ըլլալ Լուսաւորչի որևէ վաւերական մի մասունքը արծաթէ բաղկած և պահարանի մէջ գետեղուած, զի նոյն իսկ Էջմիածնի մէջ պահուած Աջն ալ չկարծուիր թէ բազուկի մը բովանդակուկները պարու-



նակէ. այլ միայն նշանաւոր մասունք մը բազկաձև տուփի մէջ դրուած, ինչպէս են թէ էջմիածնի մէջ և թէ այլուր պահուած զանազան սուրբերու և նոյն իսկ առաքեալներու աջերը: Սիսի մէջ եղող Աջը ծագում տուաւ Աջապահեանց դերձաստանին, որք ժառանգական պահապանները կը նկատուին Լուսաւորչի Աջին, և վերջին դարերուն (1734) Սոյ կաթողիկոսութեան ժառանգական յաջորդութիւնն ալ գրաւեցին: Աջապահեանց տոհմային աւանդութեան համեմատ, իրենց նախահայրն է Յովհաննէս եպիսկոպոս Հեթում Բ. Թագաւորին եղբայրը և Աջին եգիպտոսէ գերեզարձին ժամանակակից, այլ այդ ժամանակազրութիւնը չհաստատուիր (Սիսուան 219), և Աջապահեանց նահապետ Յովհաննէսը կրնայ բարձրանալ առաջին Աջապահեան կաթողիկոսէն եօթը սերունդ վեր, և իւրաքանչիւր սերունդը 25 տարի հաշուելով, տակաւին դար մը ետեւ կը մընանք աթոռի փոխադրութեան թուականէն, և Աջապահեան գերդաստանին հաստատութիւնը և ոչ իսկ Կարապետ Եւդոկիացիին հնար է վերագրել: Այսչափ միջանկեալ տեղեկութիւնը բաւական սեպելով կը դառնանք Չաքարիայի բռնակալ կաթողիկոսութեան:

257. Չաքարիա Աղթամարցին տարի մը տիրապետեց էջմիածնի աթոռին, և այդ պատճառով կաթողիկոսական գաւազանագիրներ անոր անունը իբր օրինաւոր կաթողիկոս ցուցակի անցուցած են Չաքարիա Բ. կոչմամբ, ինչ որ մենք պիտի չկարենանք ընդունիլ, և բռնակալ տիրապետութիւնը երբեք վաւերական հայրապետութիւն պիտի չըսենք: Մեզի հասած յիշատակներու մէջ չգտնուիր բնաւ ոչ Չաքարիայի ազգային ժողովով ընտրութիւնը կամ հաստատութիւնը. և ոչ ալ Գրիգորի հրաժարումը կամ օրինաւորապէս պաշտօնանկութիւնը: Չաքարիա անուղիղ միջոցներով և արտաքին զօրութեամբ վտարեց Գրիգորը, և իզուր է իւր բարեկամներուն պնդելը թէ ոչ դաքալով, այլ բաշխելով և շնորհելով Ձոնաշալ Ղանին (Փիւրղ. 208), ստացաւ կաթողիկոսութիւնը, զի եկեղեցական օրէնքներու ընդունած ձևէն օտար է իւր գործածած ձևը: Հետեւաբար հարկ է Չաքարիայի անունը վերցնել էջմիածնի կաթողիկոսներուն օրինական ցուցակէն, և ճանաչել զայն իբր իրօք այլ ոչ օրինօք, իրապէս այլ ոչ իրաւապէս կաթողիկոսութիւն վարող մը: Չաքարիայի կաթողիկոսութիւնը դրաւած տարիին վրայ նշանակելի գործ մը կամ կարգադրութիւն չունինք: Ամէնէն մեծ յաջորդութիւն եղաւ Չահանշահի և Չահանգիրի միջև հաշտութիւն գոյացնելը, համագելով այս երկրորդը որ նուէրի անունով հարկ մը տայ առաջինին և հաշտութիւնը գնէ և պատերազմի կեղակարծ հետեանքէն խուսափէ (Առաքել



325) Այդ գործին ազգօգուտ կողմն այն էր, որ երկիրն ու ժողովուրդը ազատ կը մնային երկու ահարկու ցեղերու մէջ տեղի ունենալիք պատերազմին աղէտալի հետեանքներէն:

258. Զաքարիա պարտաւորուած ըլլալով երկու քուրդ իշխաններու հաշտութեան գործին համար էջմիածինէ հեռանալ, իրեն կաթողիկոսակից կամ լիազօր տեղակալ կարգեց Աջը գողցող և իրեն բերող Սարգիսը, և անոր կաթողիկոսական օծում տուաւ նոր սկսած սովորութեան համեմատ: Երեք ամիս Բաղէշ մնաց Զաքարիա, և աւելի զօրացած և երկու թագաւորներէ պատուած էջմիածին դարձաւ, և ամէն պարագայ իրեն յաջողութիւն կը խոստանար: Այլ Զանանշահ իւր բարեկամը պարտաւորուեցաւ նորէն Թաւրիզէն հեռանալ, և Պարսկաստանի խորերը Թաթարներու դէմ պատերազմի երթալ, և այդ առթիւ Արարատի կողմերուն կառավարութիւնը յանձնեց իւր Հասան-Ալի որդւոյն: Սա նոյն սերտ կապակցութիւնը չունէր Զաքարիայի հետ, ուստի Դրիգոր Զալարէզեան և Արիստակէս Աթոռակալ յաջողեցան անոր մօտ մուտ գտնել և զայն շահել: Ամբաստանութիւններ բարդեցին Զաքարիայի դէմ, և Հասան-Ալիի կիրքը զրգոցեցին Զաքարիայի անբաւ հարստութեան ակնկալութեամբ: Զաքարիա վրտանգը զգաց, և չկրցաւ ներհակ ազդեցութեամբ պատրաստուած հակառակութիւնը խափանել, և լաւագոյն սեպեց Հասան-Ալիի սահմաններէն հեռանալ, կաթողիկոսութիւնը պահելով, և իբրեւ անոր գրաւական Լուսաւորչի Աջը մէկտեղ տանելով: Աջին հետ տարաւ նաև Հոիփսիմէի կոչուած խաչվառը, որ է հին խաչի դրօշակ մը նոյն կուսին պատկերով, որև ցարդ կը պահուի էջմիածնի թանգարանին մէջ: Մէկտեղ առաւ նաև ուրար մը, որ թէ հարստութեամբն ու ճարտարութեամբը, և թէ հնութեամբը ու յիշատակովը նշանաւոր գանձ մը կը նկատուի Մայր Աթոռոյ մէջ: Զաքարիա ծպտեալ և անճանաչ կերպով էջմիածնէ մեկնեցաւ, և հարաւային ճանպան բռնելով Բագուան և Կոզովիտ (Ալաշկերտ ու Պայազիտ) հանդիպեցաւ, և հասաւ Բերկրիի կամ Տէր-Յուսկան-Որդւոյ վերին վանքը որ Արգելան կը կոչուի, և զինքն Հասան-Ալիի երկիրդէն ազատ գտնելով, ով ըլլալը յայտնեց և հետը առած գողօնն ալ հրատարակեց:

259. Բերկրիէ Աղթամար յաղթական և փառաւոր ուղևորութիւն մը ունեցաւ Զաքարիա, որովհետև Աջին ետէն բոլոր ժողովուրդը կը խռնուէր, և ուր տեղէն որ անցնէր հանդիսութիւններ և ուխտեր կը կատարուէին: Վան քաղաքի մէջ ալ Մահմուդ Բէգ կուսակալը շքեղ ընդունելութիւն ըրաւ թէ Աջին և թէ Աջը բերողին: Այսպէս էջմիածնի փախստականը, իւր ուղևորութեան



բուն շարժառիթը ծածկելով, մեծդուրդ հանդիսով Աղթամար մտաւ, և Ս. Մաչի կաթողիկէին ղետեղեց բերած Աշը և միւս սպասները ի ԺՁ նաւասարդի ԶԺԱ ամի, որ այն տարի կը համեմատի 1462 ղեկտեմբեր 17-ին, Ս. Յակոբի պահոց ուրբաթ օրուան: Զաքարիա թէպէտ էջմիածնէ վտարեալ, չդադարեցաւ կաթողիկոս էջմիածնի և Աղթամարայ անունը դործածել, բան մը զոր կանուխ ալ ընել սկսած էր տակաւին էջմիածինը չտեսած և Զահանշահի հրովարտակն ալ չստացած: Այլ անհաւանական է յիշատակագիրի մը ըսածը: Թէ Զաքարիա կըցաւ նորէն էջմիածին դառնալ (Փրիդ. 208), վասն զի գիտենք թէ դառնալէն ետքը երկու տարի շարունակ Աղթամար մնաց և ղեղակուր սպանուեցաւ այնտեղ (1464), չենք գիտեր որին կամ որոնց ձեռքով: Իրեն յաջորդեց Ստեփանոս, որ նոյնպէս զինքն էջմիածնի ալ կաթողիկոս կ'անուանէր, և էջմիածինը գրաւելու ալ հետամուտ էր, հարկաւ Լուսաւորչի Աշին տէրն ըլլալուն զօրութեամբ:

260. Երբ Զաքարիա Աղթամարցի հեռացաւ, Գրիգոր Զալարէզեան անհակառակ տիրացաւ իւր աթոռին, ուստից բռնութեամբ հեռացած էր, և այն միջոցին ալ ունեցած էր իրեն հաւատարիմ մնացող ժողովուրդ մը: Գրիգորի հետ դարձաւ Արիստակէսն ալ, իսկ Զաքարիայի աթոռակիցը Սարգիս, ոչ միայն չհեռանցաւ իւր գլխաւորի փախուստին, այլ և Զալարէզեանի կողմն քնցաւ, նոյն իսկ կանուխէն անկէ շահուած ըլլալով Զաքարիայի անկումը դիւրացոյց, և իբր վարձ իրեն վրայ պահուեցաւ Զաքարիայի ստացած կաթողիկոսի աստիճանն ու պատիւը, և Գրիգորի համար պահեց նոյն դիրքը իբր միւս այլ աթոռակից և Արիստակէսի ընկերակից: Այս կերպով չորս հոգի միանգամայն. Գրիգոր, Արիստակէս, Սարգիս, Զաքարիա, միեւնոյն ատեն էջմիածնի կաթողիկոս անունը կը կրէին, և այդ անունով կոչուակներ կուտային թէ առանձինն և թէ միասին, եպիսկոպոս կը ձեռնադրէին, միւսօն կ'օրհնէին, և յիշատակարաններու մէջ իբր կաթողիկոս կ'արձանագրուէին: Գրիգոր շատ ևս չապրեցաւ այդ յուզմանց և նեղութեանց վրայ: Իւր մահուան թուականը ճշդութեամբ գրուած չենք գտներ, և զարմանք ալ չէ, զի կաթողիկոսներու բազմութեան մէջ մէկուն մեռնիլը աչքի զարնող պարագայ չէր, քանի որ ոչ աթոռոյ պարագութիւն կար, և ոչ նոր ընտրութիւն կ'ըլլար, այլ իսկոյն գլուխ կ'անցնէր նա, որ նախորդին ատեն առաջին աթոռակիցն էր: Եւ այս աւելի կը ճշմարտութիւն, երբ բուն կաթողիկոսը ծերութեան և տկարութեան պատճառով, գործը քաշուած կը մնար: Իբր ստոյգ պէտք է ընդունել թէ Գրիգոր աթոռը կրկին անգամ գրաւելէ ետքը երեք



տարի ևս ապրեցաւ և խաղաղութեամբ վախճանեցաւ 1466-ին: Այս կը հաստատուի յիշատակագիրի մը խօսքերով որ ԶԺԴ=1465 թուին կը գրէ. թէ Արիստակէս յայս ամի նստաւ յաճոռ հայրապետութեան (Փիւրղ. 221), այսինքն Գրիգորի մեռնելովը կամ հրաժարելովը կաթողիկոսներուն մէջ նախաթոռ եղաւ, մինչ ուրիշ յիշատակագիր մը ԶԺԵ=1466 թուին տակաւին կը յիշէ Գրիգորը իւր ընդհանուր Հայոց կաթողիկոս (Փիւրղ. 226): Գրիգոր խռովութեամբ և դաւակցութեամբ աթոռ բարձրացաւ, բայց ըրածին փոխարէն ալ գաւաւ, նմանօրինակ արկածներ կրելով ուրիշներէն: Աթոռին բարոյական ոյժը կոտորեց առիթ ընծայելով Աղթամարի և Կիլիկիոյ զօրանալուն, այլ նախապէս ոյժերով զօրացուց, նոյն նպատակին ծախսելով նաև իւր իշխանավայել հարստութիւնը:

261. Գրիգորի ժամանակին պատմութիւնը չփակած պէտք է խօսենք Կոստանդնուպօլսոյ ազգային պատրիարքութեան վրայ, որ սկսաւ ճիշտ այն տարին, յորում Զաքարիա էջմիածինը գրաւեց (1461): Երբ սուլթան Մէհմէմէդ Բ. Ֆաթիհ Կոստանդնուպօլսոյ տիրեց և Յունաց կայսրութիւնը ջնջեց, և անոր կեդրոնին մէջ իւր մայրաքաղաքը հաստատեց, ծանր պարագայի մը դիմաց զոտնուեցաւ: Այս էր մէկ կողմէն քրիստոնեայ տարրին օրինական կացութիւն մը տալ, և միանգամայն անոնց անհատական և ընտանեկան կացութիւնը մահմետական կրօնքին պահանջներուն չենթարկել: Այդ դժուարութիւնը զգացած էին նաև առաջին մահմետական տիրապետողներ, քանի որ իրենց ընտանեկան և անհատական կացութիւնը սերտ կերպով կապուած էր իրենց կրօնքին հետ, և կը կառավարուէր Շէրի շէրիֆ ի կրօնական օրինադրութեամբ: Այն ատեններ հպատակ ազգերու զինուորական և եկեմտական գործերը մահմետական կուսակալներու յանձնելով, քրիստոնեայ ժողովուրդներու ներքին վարչութիւնը կը յանձնէին քրիստոնեայ պետի մը: Արաքացիներու ժամանակ ոստիկաններու և պատրիկներու զոյգ իշխանապետութիւնը հետեանք էր այդ դրութեան: Սուլթան Մեհմէմէդի պատշաճ չեքեցաւ յատուկ ազգային պետ մը տալ նուաճեալ Յոյներուն նոյն իսկ մայրաքաղաքի մէջ, և լաւագոյն սեպեց, որ այն ամէն արտաքին կացութեան գործերը, որք կրօնքի հետ կապակցութիւն ունէին և չէին կրնար քրիստոնէից համար իսլամական օրէնքով կարգադրուիլ, իրենց վիճակին մէջ թողուին և եկեղեցական օրէնքով կարգադրուին, և անոնց մասին գերագոյն իշխանութիւնը թողուի նոյն ինքն Յունաց եկեղեցական պետին ձեռքը, որ էր Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքը: Վերջին պատրիարքն Աթանաս Բ. պատեւազմի ատեն մեռած էր, ուստի Կոստանդնուպօլսոյ առումէ ան-



միջապէս ետքը պատրիարք ընտրուեցաւ Գէորգ Սկրլարիոս գիտնական և քաղաքագէտ եկեղեցականը, որ Փորինտիոյ ժողովին ալ մասնակցած էր, և կոչուեցաւ Գեննադիոս Բ.։ Սուլթան Մէհմէմէտ հաստատեց անոր հեղեցական իշխանութիւնը, և անոր յանձնեց բոլոր իւր կրօնակիցներուն ընտանեկան, ժառանգական, դպրոցական, բարեգործական, եկեղեցական և կրօնական գործերը կարգադրել համաձայն իւր եկեղեցւոյն կանոնաց և իւր ազգային սովորութեանց, և խոստացաւ իւր պաշտպանութիւնը նաև միջամտող պաշտօնեաներու դէմ։ Այդ եղաւ Կոստանդնուպօլսոյ աղգապետական պատրիարքութեան ծագումը։

262. Երբ սուլթան Մէհմէմէտ Կոստանդնուպօլիսը առաւ, Հայերը բիչ էին քաղաքին մէջ, և մաս մն ալ կը բնակէին այժմեան Ղալաթիա թաղը, ուր յատուկ եկեղեցի մըն ալ ունէին 1392-ին շինուած Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անունով։ Յաղթական սուլթանը, որ լաւ գաղափար ունէր Հայոց գործունէութեան վրայ, և մեծ վստահութիւն ունէր անոնց հաւատարմութեան, ինչպէս որ փոխադարձաբար Հայերն ալ մեծ յարում ունէին Օսմանեանց վրայ, և անոնց տիրապետութեան ետեւէն իրենց գաղթականութիւններն ալ ընդարձակած էին։ Երբ Օսմանեանք Կոստանդնուպօլսոյ տիրացան, ուղեցին Հայերը այնտեղ շատացնել և Փոքր Ասիոյ գաղթականութիւններէն բազմաթիւ խումբեր Կոստանդնուպօլիս փոխադրուեցան, և զլիսաւորապէս քաղաքին պարիսպներուն և դուռներուն մօտ զետեղուեցան։ Հետզհետէ Հայերը շատացած մայրաքաղաքին մէջ, արդէն գաւառներու մէջ ալ նշանաւոր դիրք ունէին։ Յոյներուն նման նկատողութեան առարկայ եղան, մանաւանդ որ աւելի վստահելի էին։ Անոնց ալ պէտք էր կրօնական պետ մը իրենց ներքին գործերը կարգադրելու համար։ Յովակիմ եպիսկոպոս, էջմիածնի նուիրակ և Փոքր Ասիոյ գաղթականութեանց առաջնորդ, նախ Կուտինա հաստատուած էր. և անկէ Գրուսա փոխադրուած էր, Օսմանեան թագաւորութեան կեդրոնին հետ, այժմ ալ բնական կերպով նոր կայսերութեան կեդրոնին հետ Կոստանդնուպօլիս պիտի անցնէր։ Ինքն անձամբ ալ սուլթան Մէհմէմէդի ծանօթն ու բարեկամն էր, և նոյն իսկ կը պատմուի, թէ Մէհմէմէդի սուրը օրհնած էր պատերազմէն առաջ։ Մէհմէմէդ նոյն թուին Յովակիմը պաշտօնապէս Հայերուն զուլխ ճանչցաւ, Յունաց պատրիարքին համահաւասար անունով և պատուով, պաշտօնով և իրաւունքով, և Հայոց Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքութիւնը պաշտօնապէս հաստատուեցաւ 1461-ին, առումէն 8 տարի ետքը։ Առաջին պատրիարքարանը հաստատուեցաւ Սամաթիա, պարիսպներու երկու թևերուն անկեան գլուխը,



Ս. Դէորդ եկեղեցւոյն մօտ, որ Սուլու Մանասթըր կը կոչուի, վասնզի հարկաւ եկեղեցականներու խումբ մըն ալ ունեցած էր: Իրաւ Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքութիւնը աւելի քաղաքական ծաղում ունեցաւ, և Հայրապետական իշխանութիւնը անոր մէջ մասնակցութիւն չունեցաւ, սակայն հաստատութեան ընութիւնն ալ եկեղեցական էր, և Յովակիմ Մայր Աթոռոյ նուիրակ էր. և անոր կողմէն կը գործէր, և անոր հետզհետէ տեղափոխութիւնը և իշխանութեան ընդարձակութիւնը իրաց ընթացքին ինչպէս հետեանքն էր: Միայն Մայր Աթոռոյ նշանակութիւնը տակաւ կը նուազէր զաղթականութեանց մէջ, երբ Կիլիկիոյ մէջ կաթողիկոսութիւն մը և Կոստանդնուպօլսոյ մէջ պատրիարքութիւն մը կը հաստատուէր- իսկ մայր Աթոռն ալ ներքին երկպառակութիւններով կը տկարանար:

Մաղափա արեւպ. Օրմոնեան